

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТИ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

О.А.Жирун

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології і педагогіки
Національного технічного університету України
"Київський політехнічний інститут"*

Стаття присвячена теоретичному аналізу проблемного поля ціннісних орієнтацій. Визначено психологічний аспект цінностей та ціннісних орієнтацій як структурних елементів моральної свідомості особистості.

Ключові слова: професійне становлення, моральна свідомість, ціннісні орієнтації

Будь-яка професійна діяльність постає перед людиною у формі нормативно-схваленого способу дії. У процесі опанування професії людина "розпредметнює" нормативний спосіб, перетворюючи його на індивідуальний спосіб діяльності. Внутрішньою стороною оволодіння діяльністю є формування психологічної системи діяльності на основі індивідуальних якостей суб'єкта діяльності шляхом їх реорганізації, переструктурування, виходячи з цінностей та мотивів діяльності. Потреби, інтереси, світогляд, переконання та цінності, життєвий досвід, особливості окремих психічних функцій особистості є вихідною базою для формування психологічної системи діяльності.

Проблема розвитку ціннісної сфери особистості, позитивна трансформація цінностей кожної особистості дозволить кожній людині активно, творчо включитися в суспільне життя, що зрештою визначатиме ситуацію в суспільному житті, в економічній, політичній і культурній галузях.

Сьогодні більшість спеціалістів вважають, що в утворенні комплексів професійно важливих якостей особистості беруть участь не лише сукупності властивостей особистості, що пов'язані з певною діяльністю, але й особистісні якості, професійно важливі для будь-якого виду діяльності. В цьому аспекті актуальним є проблема моральної свідомості, цінностей та ціннісних орієнтацій, що і зумовлює мету даної статті.

Проблема ціннісних орієнтацій розглядається в багатьох дослідженнях – психологічних, соціологічних, філософських, культурологічних, політологічних. Проте, для аналізу власне психологічної проблематики ціннісних орієнтацій, необхідно зробити аналіз цього проблемного поля.

В європейській культурі проблема цінностей та їх складна структурна організація сформульовані в І.Канта. Центральним поняттям етики І.Канта є імперативи і відповідні їм практичні формулювання, максими, але для виявлення основних імперативів і максимум І.Кант вводить допоміжне поняття "Царство цілей", що відіграло виняткову роль у подальшій аксіології. Вищий практичний принцип (розум) необхідно існує, інакше взагалі про етику і практику не можна було б мислити.

Але, якщо цей принцип існує, тоді щось володіє абсолютною цінністю, інакше в світі обумовлених цінностей, заснованих на вищих принципах, не було б місця. Але, якщо є абсолютна цінність, то й об'єктивні цілі значимі самі по собі. Звичайно, для І.Канта такими цілями є, перш за все, самі носії розуму – розумні істоти (тобто, люди).

Звідси і два хрестоматійні формулювання категоричного імперативу, десятки разів із деякими синтаксичними варіаціями повторювані І.Кантом у всіх його етичних творах:

- завжди потрібно ставитися до людини і до самого собі як до мети, а не лише як до засобу;

- поводитись так, щоб максима вчинку могла б стати загальним законом для всіх.

I.Кант по-своєму і вельми дотепно вирішує завдання нормативних моралістичних настановлень, враховуючи подвійний характер цінностей. Таким чином, можна стверджувати про філософію цінностей, створену I.Кантом.

Аналіз етичних ідей Ю.Хабермаса приводить до висновку, що розрізнення понять "етичний" і "моральний" виправдано і плідно, але вимагає осмислення відповідних класів цінностей.

Так, одна з наскрізних тем "Підстав етики" Ф.Кучери – співвідношення між цінностями і обов'язками. Цінності розуміються Ф.Кучерой як підстави цілей людських дій.

Можна стверджувати, що цінність обов'язково повинна розглядатись як частина логічного відношення, носіями якого є люди, які цю цінність приймають. Прийняття членами даного суспільства цих цінностей дозволяє цьому суспільству жити і відтворюватися. Тому, цінності не зводяться до суб'єктивного прийняття або неприйняття. Вони мають більш загальний об'єктивний статус.

З точки зору психології ціннісна орієнтація – це спрямованість, мета індивіда, механізм індивідуальних стосунків. Вона контролює когнітивні процесами, рефлексією індивіда, а також є важливим психологічним чинником і ознакою соціалізації індивіда. У той же час цінність є важливою підставою консолідації групи. Вона є важливим психологічним феноменом суспільства. При трансформації суспільства особиста і суспільна ціннісна орієнтація теж зазнає зміну. Саме тому цінності та ціннісні орієнтації самих по собі є соціально-психологічним показником зміни суспільства.

Дослідження ціннісних орієнтації з точки зору соціальної психології почалося в 20-30 рр. XX ст. У 1926 р. Перрі (Perry) дав класифікацію цінностей. У 1931 р. вийшла в світ книга "Дослідження цінності" (Оллпорт (Allport) і Верной (Vernon). Але розуміння цінності було різним до тих пір, поки не розкрили концепції „the desired & the desirable” (значущість і бажаність).

Надалі зміст поняття „цінність” визначається як вивчення ставлення людей, до значущості певних явищ. Цінність – зовнішнє виражене поняття про значущість явища, або це сенс, що міститься всередині

нього, робить вплив на вибір образу, способу і мети поведінки людини.

Етичні категорії самі по собі безособові й імперативні. У різних суспільствах і культурах їх розкриття і осмислення має свою специфіку. Воно є наповненням узагальнених етичних уявлень, сенсами конкретного культурного контексту.

Тому тут слід розрізняти парадигми моральні й етичні. Перші володіють більш глобальним характером, включаючи моральну свідомість і етичну поведінку людей.

У той же час, ядром такої глобальної моральної системи стає етична теорія і заснований на ній звід нормативної етики. З нормативною етикою тісно пов'язана моральна свідомість.

Існує безліч визначень поняття „цінність”, які мають спільне, дуже широке значення, так і зводять це поняття до одного з явищ мотиваційного процесу. Так, наприклад, Е.Толмен визначає цінність як привабливість цільового об'єкту, тобто вона поряд з потребою визначає необхідність мети.

Якщо підходити до цієї проблеми на загальних позиціях, той вміст поняття „цінність” може мати декілька значень, залежно від того, що вивчає дослідник, так що цінності були визначені як граничні нормативні підстави актів свідомості або поведінки людей.

Цінності завжди займають певне місце в стосунках людей, що приймають ці цінності як граничні підстави своїх думок.

У контексті направленості нашої статті ми дотримуємося думки, що моральна свідомість розкривається через зміст ціннісних орієнтацій, який може бути представлений як єдність емоційного, когнітивного та поведінкового елементів. У процесі розвитку ціннісних орієнтацій відбувається перш за все емоційне переживання, емоційне оцінювання людиною певної цінності.

Становлення ціннісних орієнтацій передбачає також раціональне оцінювання, пов'язане з усвідомленням людиною мотивів вчинків, що утворює основу когнітивного елементу ціннісних орієнтацій.

Важливе місце належить і поведінковому елементу, який є „практичним вираженням” ціннісних орієнтацій, обліком „реальних можливостей” людини в обраній діяльності.

Складові моральної свідомості відіграють роль мотивації у досягненні мети, містять в собі загальнолюдське та надають

сенси поведінці та вчинкам, здійснюючи при цьому їх регулювання.

Цінності як основа життєвих орієнтацій розглядаються як вищий диспозиційний рівень (В.О.Ядов); розглядається у контексті спрямованості особистості (К.О.Абульханова-Славська, А.В.Брушлинський), у контексті настановлень та переконань (Д.М.Узнадзе, М.Рокич); розглядається як атрибут психічних процесів чи властивостей особистості (Б.І.Додонов, А.Г.Здравомислов).

У сучасній психології поняття моральності особистості аналізується М.Й.Боришевським. Вчений вважає, що моральність не можна обмежувати лише певними внутрішніми аспектами чи моментом поведінки. Як сфера специфічної життєдіяльності людини, моральність постає багатоаспектним психологічним феноменом. Вона формується і функціонує у „моральній діяльності”, „моральній поведінці”.

Цінності і ціннісні орієнтації є сполучною ланкою моральної свідомості та поведінки людини. На думку А.І.Титаренко, ціннісні орієнтації є такими елементами моральної свідомості, що об'єктивуються у вчинках. Вони тісно пов'язані з потребами і інтересами індивіда, з емоційно-вольовими механізмами його психіки. Цю особливість ціннісних орієнтацій відзначають такі дослідники, як Д.Н.Узнадзе, С.Л.Рубінштейн, В.М.Мясищев, що звернулися одними з перших до вивчення даного феномену, описаного в психології через поняття „настановлення”, „соціальна орієнтація”.

Ми згодні з А.І.Титаренко, що центральним елементом етичної свідомості є цінності та ціннісні орієнтації, оскільки вони найадекватніше відображають сутність даного феномену. „Ціннісні орієнтації – це стійкі, інваріантні, певним чином скоординовані утворення („одиниці”) моральної свідомості – основні його ідеї, поняття, „ціннісні блоки”, що виражають суть етичного сенсу людського буття, а опосередковано – і найбільш спільні культурно-історичні умови і перспективи”.

Як справедливо відмічає Т.І.Пороховська, „ціннісні орієнтації – це елементи структури свідомості особистості, що характеризують змістовну сторону її спрямованості. У формі ціннісних орієнтацій в результаті засвоєння ціннісних значень в процесі соціалізації фіксується істотно, найбільш важливе для людини”.

Моральні цінності – це спосіб саморегуляції та впорядкування міжособистісних стосунків. Моральні цінності можуть бути виражені як діями, позиціями, ставленнями, так і вербальними та невербальними способами комунікативної діяльності. У моральних цінностях представлені загальні вимоги до поведінки людини.

Моральні цінності мають подвійний характер. Вони соціальні, оскільки історично і культурно обумовлені, та індивідуальні, оскільки у них зосереджений життєвий досвід конкретного суб'єкта. З одного боку, моральні цінності є вищим контролюючим органом всіх чинників активності, визначаючи способи їх реалізації. З іншого, – вони виступають внутрішнім джерелом життєвих і професійних цілей особистості. Водночас, моральні цінності є психологічною детермінантою саморозвитку та особистісного та професійного зростання.

Крім цього, цінності та ціннісні орієнтації вибирають в себе систему особистісних сенсів, про що свідчать поняття „ціннісно-сміслова сфера особистості”, які використовуються в психології.

Зазначаючи психологічний аспект цінностей та ціннісних орієнтацій, слід зауважити, що ці структурні елементи моральної свідомості органічно входять до складу мотивів і стимулів усіх видів і форм діяльності суб'єктів, визначаючи її спрямованість.

З точки зору ціннісного підходу, моральне правило або оцінка мають підставу в ціннісних передумовах, а оскільки ці передумови не є загальними, то, кожне моральне правило або оцінка обґрунтовані лише в рамках суспільства, що приймає відповідні цінності.

М.Рокич виділяє два класи цінностей:

а) термінальні цінності – переконання в тому, що якась кінцева мета індивідуального існування, з особистої або суспільної точок зору, варта того, щоб до неї прагнути;

б) інструментальні цінності – переконання в тому, що якийсь образ дій є, з особистої і суспільної точок зору є переважним у будь-яких ситуаціях.

Термінальні цінності носять більш стійкий характер, ніж інструментальні, причому для них характерна менша індивідуальна варіативність.

Класифікація М.Рокича вийшла за межі інших класифікацій. Він визначав цінності як

"засіб поведінки" і "термінальний стан". Класифікація М.Рокича структурує розуміння про систематичні та ієрархічні властивості цінностей особистості. Тест М.Рокича (Rvs-rokeach Value Survaу) серед методик вивчення цілісної ієрархічної системи ціннісних орієнтацій особистості сьогодні найпоширеніший.

На підставі тесту М.Рокича Брісвіт (Brithwaite) та Лоу (Law) створили таблицю "Мети і методи цінностей". На відміну від М.Рокича, їхній тест більше призначений для виявлення абсолютних, а не відносних цінностей, на визначення суспільних й індивідуальних цілей. Клакхон (Kluckhohn) виділив ціннісні орієнтації засновані на п'яти важливих чинниках:

- цінності, засновані на відношенні людини до природи;
- цінності ідеальної особи;
- цінності людських відносин;
- цінності часу та його організації;
- цінності природи та людини.

Цінності (як складові моральної свідомості) мають свою ієрархію: моральні норми, в яких моделюється ціннісна структура певних вчинків та відносин, та моральне оцінювання, що здійснюється через моральні поняття, моральні принципи та моральні ідеали. При цьому моральне оцінювання може мати об'єктивний та суб'єктивний характер.

Об'єктивність морального оцінювання зумовлюється суспільною практикою, а суб'єктивність – потребами та інтересами суб'єкту оцінювання, що мають найрізноманітнішу природу. Через це та чи інша цінність, може бути відображена в оцінюванні з різним ступенем адекватності. В процесі оцінювання сенс цінностей може зазнати суттєвих трансформацій.

За допомогою морального оцінювання, з одного боку, виражається відношення суб'єкта до існуючої системи цінностей, а з іншої – можливість визначити ціннісне значення поведінки, відповідність моральним нормам, принципам ідеалам.

Цінності, у свою чергу, входять у велику нормативну систему – світогляд людини. Останнє включає не лише етичні, але і інші цінності, наприклад естетичні, релігійні, пізнавальні, а також знання про дійсність, що складаються в певну картину миру, і програми дій, які реалізує або збирається реалізувати індивід в своєму житті.

Виходячи з цього можна стверджувати, що світогляд людини є певною аксіоматичною системою, де як аксіоми виступають певні базові уявлення і цінності, а як теореми – конкретні вчинки. Проте реальна картина складніша, оскільки вельми важко знайти "аксіоми людських цінностей" або "базові елементи поведінки".

Таким чином, враховуючи проаналізоване вище, ми можемо зробити висновок, що моральна свідомість як сформоване відношення до певної поведінки, діяльності, професії виражається в наявності сформованої і зв'язаної системи мотивів, особистісних змістів і цілей, яка повинна постійно розвиватися. У ціннісно-сміслових утвореннях моральної свідомості ми бачимо, з одного боку, ті форми, в яких систематизується моральне значення суспільних явищ, а з іншої – ті орієнтири поведінки, що визначають її спрямованість.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Акмамбетов Г.Г.* Нравственная культура и личность. – Алма-Ата: Изд-во Алма-Ат. ун-та, 1988. –
2. *Альбуханова К.А.* Новое в психологии профессионализма // Психологический журнал. – 1997. – № 4. – С.17-19.
3. *Асеев Л.Г.* Мотивация поведения и формирование личности. – М.: Мысль, 1976. – 156 с.
4. *Блюмкин В.А.* Мир моральных ценностей. – М: Мысль, 1981. – 146 с.
5. *Винославська О.В., Білецька Л.О.* Деякі аспекти підготовки спеціалістів до взаємодії з інформаційно-професійним середовищем // Вісник НТУУ “КПІ”. Наук.-метод. сер., 1995. – Вип. 17. – С.17-23.
6. *Винославська О.В.* Етичні засади формування особистості практичного психолога // Актуальні проблеми психо-логії. Том 1.: Соціальна психо-логія. Психологія управління. Організаційна психологія. – Київ: Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України, 2001. Частина 2. – С.35-44.
7. *Зотов Н.Д.* Личность как субъект нравственной активности. – Томск, 1984. – 201 с.
8. *Климов Е.А.* Психология профессионала. – М.: Ин-т практ. психологии, 1996. – 400 с.
9. *Леонтьев Д.А.* Человек и мир: логика жизненных отношений // Логика, психология и семиотика: аспекты взаимодействия. – К.: Вища школа, 1990. – С.47-58.
10. *Лысенко Ю.Н.* Психологические основы повышения эффективности профессиональной деятельности: Автореф. дис. ... степ. д-ра психол. наук. 19.00.03 / Санкт-Петербург. гос. ун-т. – СПб., 1992. – 52 с.
11. *Митина Л.М.* Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических условиях // Психологический журнал. – 1997. – № 4. – С.28-33.
12. *Нечаев Н.Н.* Профессиональное сознание как центральная проблема психологии и педагогики высшей школы // Новые методы и средства обучения. – М.: Знание, 1988. – 213 с.
13. *Платонов К.К.* Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1986. – 352 с.
14. *Пороховская Т.И.* Ценность и оценка в морали. – М.: Просвещение, 1988. – 245 с.
15. *Титаренко А.И.* Структуры нравственного сознания. – М.: Просвещение, 1974. – С.83-113.

Стаття надійшла до редакції 19.11.2007 р.